

بررسی گونه شناسی و طبقه بندی ساختاری و مضمونی نقش مایه درخت در کاخ عمارت چهل ستون اصفهان

چکیده

در نگارگری ایران، طبیعت و درختان به وفور انعکاس یافته است. نماد درخت در ایران باستان رکن و پایه‌ی هستی، ارتباط میان زمین و آسمان و ستون گیتی تلقی می‌شد و نشانی از تولد، رشد و بالندگی، مرگ، رستاخیز، هستی پایدار و فناپذیری بود. در آثار و بناهای تاریخی دوره اسلامی از نقش مایه درخت استفاده شده است. یکی از بناهای زیبای دوره صفوی عمارت چهلستون است. مسئله‌ای که اینجا مطرح است چگونگی و ماهیت نقش مایه‌های درخت در این بنای تاریخی است. رویکرد این پژوهش کیفی است و تحلیل داده‌ها به شیوه توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است. جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات از منابع کتابخانه‌ای، شبکه جهانی اینترنت و همچنین مشاهدات میدانی صورت گرفته یافته‌های تحقیق حاکی از این است که در نگاره‌های کاخ عمارت چهلستون اصفهان، حدود ۱۱۰ نگاره مزین به نقش مایه درخت ترسیم شده بر روی دیوارهای آن شناسایی شد. شناخت بیشتر فراوانی این تعداد از نقوش انواع درختان، ضرورت این تحقیق را مهیا نمود. نقش درخت در اکثر موارد با الهام از طبیعت واقعی و در بعضی موارد از درختان موجود در حیاط این عمارت در انواع (نارون، چنار، سرو، شکوفه و درختان میوه) ترسیم و نقاشی شده‌اند. درختان ترسیم شده در بسیاری از نگاره‌های عمارت، از باغ این عمارت ملهم بوده یا درختانی ملهم از این نقاشی‌ها در حیاط کاشته شده‌اند. همچنین این نقوش صرفاً جنبه تزیینی صرف نداشته‌اند و با توجه به هم‌جواری و روابط فی‌مابین آن‌ها با انسان و عناصر دیگر در آثار، جنبه مضمونی و مفهومی پیدا کرده‌اند.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی و تحلیل نقوش درختان در نگاره‌های کاخ عمارت چهل ستون اصفهان به لحاظ فرم و محتوا.
۲. بررسی و واکاوی منابع مؤثر در طراحی نقوش درخت در نگاره‌های کاخ چهلستون.

سؤالات پژوهش:

۱. نقش و جایگاه درخت در نگاره‌های چهلستون از منظر ساختاری و مضمونی کدام است ؟
  ۲. در طراحی انواع نقش مایه درخت نگاره‌های چهلستون، منبع و ذهنیت هنرمند نقاش چه بوده است؟
- واژگان کلیدی : مکتب اصفهان، عمارت چهلستون، درخت، گونه شناسی ساختاری و مضمونی.

مقدمه

درخشان‌ترین بخش سلطنت صفویه، دوران پادشاهی شاه‌عباس اول نوه شاه‌طهماسب اول است. در این دوره در شهر اصفهان با روی کار آمدن شاه‌عباس و عالی‌ترین مکتب اصفهان یا صفویه و با تلاش هنرمندانی مانند رضا عباسی این مکتب بهترین مکتب گردید. هنگامی که شاه عباس تختگاه خود را از قزوین به اصفهان تغییر داد و همه هنرها با فرامین حمایت‌گرانه او مقام و دستاوردی ارجمند یافتند، نقاشی هم به مرحله تازه‌ای از تحول گام نهاد و اصفهان وارث مستقیم مکتب تبریز شد. مکتب اصفهان دوران جدیدی از نقاشی ایرانی به حساب آمد. این دوران شاهد الگوهایی از مکاتب اروپاییان و مکاتب هند است. باید ادغان داشت که نقاشی ایرانی، برداشتی عقلانی از ماهیت هستی را ارائه نمی‌دهد. جهان‌بینی ایرانی اساساً و به‌طور تغییرناپذیری، خیالی رمانتیک است. به گواهی تاریخ هنر، پردازش طبیعت با گوناگونی فرهنگ و اندیشه تمدن‌ها و جوامع دچار دگرگونی‌های اساسی و بنیادی شده است. هنرهای تمدن‌های مختلف بیانگر رویداد و رویکردهای متفاوت به هستی و طبیعت هستند. کاخ چهل‌ستون یکی از زیباترین بناهای تاریخ عهد صفوی است. این کاخ یکی از بناهای مورد توجه حاکمان صفوی بود که برای مهمانی و استقبال از شاهان صفوی طراحی شده بود. در همه ادیان و آیین‌ها، احترامی خاص به طبیعت وجود دارد و همواره هنرمندان از آن به‌عنوان الهام اولیه سود جسته و در انواع هنرها، به‌صورت کاربردی، تزئینی و حتی نمادین بهره‌های فراوان گرفته‌اند. هنر ایران از قدیم تا الآن توجه خاصی به منظره و عناصر طبیعت داشته است که این تفکر طبیعت‌گرا ریشه در جهان‌بینی و ذهنیت ایرانیان از گذشته‌های دور دارد. در دوره پیش از اسلام و دوره اسلامی نقش درخت تا حد تقدس پیش رفته و در باورهای مردم ایران به شیوه‌ها و عناوین مختلف نقش بسته است. اگرچه در نگارگری ایران در مرحله اول نقش‌مایه درخت به‌صورت تزئینی دیده و دریافت می‌شود ولی با کمی تفحص و تعمق به ریشه‌های معنایی آن پی می‌بریم. با بررسی نگاره‌های دیواری، عمارت کاخ چهل‌ستون اصفهان حدود ۱۱۰ نگاره مزین به نقش‌مایه درخت بر روی دیوارهای آن شناسایی شد. در این نگاره‌ها، نقش‌مایه درخت با الهام از درختان زنده موجود در حیاط این عمارت در انواع نارون، چنار، سرو، شکوفه و درختان میوه ترسیم و نقش خورده است. در خصوص بررسی دقیق نقش‌مایه درخت، در کاخ چهل‌ستون تاکنون تحقیق مستقلی انجام نگرفته است ولی با بررسی‌های بیشتر پژوهش‌های زیر در این راستا شناسایی و مورد مطالعه واقع گشت. نخست یعقوب آژند (۱۳۸۳) در کتاب نگارگری ایرانی به شیوه تاریخی سعی در معرفی نگاره‌های فوق در کاخ چهل‌ستون داشته است. استهانتشتیان (۱۳۸۹) به‌صورت تاریخی - تحلیلی سعی در تحلیل و تبیین، نگاره‌های فوق دارد. رهنورد (۱۳۸۶) در کتاب خود با عنوان تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی به مطالعه مکتب صفوی پرداخته و اشاراتی به این بنا داشته است. پنیریان (۱۳۹۱) در مقاله راجع به موضوع چهل‌ستون به بررسی آیکونوگرافی دیوارنگاره‌های کاخ چهل‌ستون اصفهان با مضمون گلگشت و سرور پرداخته است. همچنین هنرفر (۱۳۵۰) در کتاب گنجینه‌ی آثار تاریخی اصفهان

درباره چهل‌ستون اصفهان مطالبی را نگاشته است. همچنین در حوزه تحقیق و بررسی نقش درخت در نگارگری در آثار متعدد اشاراتی آمده است. نخست، مقاله‌ای است با عنوان تطبیق شکل درخت در طبیعت با آثار نگارگری ایران " شوشتری، شیرازی(۱۳۸۷) که به بررسی تطبیقی گونه‌های درختان در طبیعت با نمونه‌های مشابه در برخی آثار نگارگری پرداخته و نیز مقاله نجفی و همکاران(۱۳۹۰) با عنوان "ویژگی‌های بصری درختان در نگارگری ایران" که به شیوه توصیفی تحلیلی عناصر بصری درختان را مورد بحث قرار داده است و کلیتی از ثابت‌ترین ویژگی‌های آن را به‌عنوان دستاوردهای تحقیق ارائه کرده است. درباره نگاره‌های این بنای زیبا مطالعات بسیاری انجام شده است اما در خصوص نقش‌مایه درخت به‌صورت منفرد توجه کمتری صورت گرفته است. این پژوهش تلاش دارد با بررسی بیشتر و تمرکز روی نقش‌مایه درخت در نگاره‌های این بنا بتواند از این طریق در مسیر شناخت بیشتر نگاره‌ها گام بردارد. پژوهش حاضر با روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر مشاهدات میدانی و داده‌های کتابخانه‌ای انجام شده است.

نتیجه‌گیری

در طول زمان و گذشت تاریخ ایران، طبیعت همراه با تمام عناصرش از جهان‌بینی مردم وارد فرهنگ و هنر این سرزمین شده است. در این میان، عنصر درخت دارای جایگاه ویژه بوده و هست. در ادبیات فارسی، درخت به نوعی نماد زندگی بوده و به دلیل تغییر دائمی خود و با عروجش به آسمان، مظهر استواری نیز به حساب می‌آید. از طرفی نیز عریان شدن هر سالش از برگ و دوباره برگ‌دار شدنش نیز نشانه مرگ و باز زایی آن است. در هنر نگارگری نیز درخت از عناصر اصلی نقاشی بوده و همواره جایگاهان در کنار انسان و همراه او ترسیم شده و هنرمندان با ترسیم هدفمند درخت در نگارگری، توانستند از طریق تداعی معانی ویژه، شرایط خیالی و فراواقعی ایجاد کنند. نقوش نمادین در جلوه‌های مختلف هنری ایران به‌عنوان بخشی از فهم زبان رمزی هنر همواره مورد تأکید هنرمندان قرار گرفته است. انسان در نگارگری باعث تداعی معانی مختلف از جمله جاودانگی، پایداری، بلندبالایی و ... شده است. خوانش ساختار و زبان بصری طبیعت و درختان در هنر ایران به سبب سابقه حضور نمادین در نگارگری به‌عنوان بخشی از فهم زبان رمزی هنر نگارگری ایران همواره مورد تأکید قرار گرفته است. نتایج این تحقیق نشان داد تکرار درخت در کنار خوانش ساختار و زبان بصری طبیعت و درختان در هنر ایران به سبب سابقه حضور نمادین در نگارگری به‌عنوان بخشی از فهم زبان رمزی، هنر نگارگری ایران همواره مورد تأکید قرار گرفته است. نتایج این تحقیق نشان داد تکرار درخت در کنار انسان باعث تداعی معانی مختلف از جمله میل به جاودانگی، پایداری و بلندبالایی و ... شده است. در عمارت کاخ چهل‌ستون اصفهان ۱۱۵ نگاره شناسایی شد که از این تعداد ۳۲ نگاره در تالار مرکزی، قبل رسیدن به تالار مرکزی ۴ نگاره، اتاق‌ها شرقی و غربی ۲۳ نگاره، ایوان غربی ۲۱ نگاره، ایوان شرقی ۹ نگاره و در ایوان مشرف به ایوان شرقی ۳ نگاره ترسیم شده است. (جدول شماره یک) درخت‌هایی که در این نگاره‌ها ترسیم شده است عبارت‌اند از درخت چنار، نارون، سرو، درخت میوه، درخت شکوفه و سرو کوهی. درختان ترسیم شده در بسیاری از نگاره‌های عمارت از باغ عمارت ملهم بوده و یا درختانی ملهم از این نقاشی‌ها در حیاط کاشته شده‌اند. درخت‌های ترسیم شده در نگاره‌ها و موجود در باغ چهل‌ستون عبارت‌اند از نارون برگ‌ریز، سرو، بید مجنون، میوه و .... و در این میان درخت نارون بیشترین سهم حضور در نگاره‌ها را به خود اختصاص داده است.

منابع:

- آژند، یعقوب. (۱۳۸۵). مکتب نگارگری اصفهان. تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- آژند، یعقوب. (۱۳۸۹). نگارگری ایران. چاپ سوم. تهران: انتشارات سمت.
- اصفهانی، آقاجانی. (۱۳۸۵). دیوارنگاره عصر صفویه در اصفهان. چاپ اول. تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- اکبری، تیمور. (۱۳۸۸). تاریخ هنر نقاشی مینیاتور در ایران. تهران: ناشر سبحان نور.
- امینی، امیر. (۱۳۹۴). فرهنگ گیاهان دارویی. چاپ نوزدهم. قائمشهر: نشر آرام گستر قائمشهر.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۶). از اسطوره تا تاریخ. تدوین از ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران: چشمه.
- بهشتی، محمد. (۱۳۷۱). فرهنگ صبا فارسی. تهران: ناشر انتشارات صبا.
- بنی اردلان، اسماعیل. (۱۳۸۷). سر فرهنگ‌های تحول در مسیر نگارگری ایران. تهران: انتشارات دانشگاه هنر.
- پاکباز، رویین. (۱۳۸۷). نقاشی از دیرباز تا امروز ایران. چاپ هفتم، تهران: انتشارات زرین و سیمین.
- پوپ، آرتور ابهام. (۱۳۷۸). سیر و صور نقاشی ایران. ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.
- ثابتی، حبیب‌الله. (۱۳۴۶). جنگل‌های ایران. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های حبیبی.
- تحویلیان، حسین. (۱۳۸۷). مکتب نقاشی صفوی اصفهان. اصفهان: ناشر سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- جوانی، اصغر. (۱۳۹۰). بنیان‌های مکتب نقاشی اصفهان. چاپ دوم. تهران: فرهنگستان هنر.
- خواجه احمد عطاری، علیرضا. (۱۳۸۹). سیر طراحی در نگارگری ایران. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۸۴). لغت‌نامه. تهران: چاپخانه مجلس.
- رهنورد، زهرا. (۱۳۸۶). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی نگارگری. تهران: انتشارات سمت.
- روحانی، غزاله. (۱۳۸۴). راهنمای انتخاب و داشت درختان زینتی در فضای سبز. تهران: آیین.
- عزیزی، یوسفکند و همکاران. (۱۳۹۸). «ساختار و عناصر بصری ظروف سنگی هلیل رود و جیرفت». فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۴، ۲۳-۱۰.
- فورد، میت. (۱۳۸۸). فرهنگ مصور نمادها و نشانه‌ها در جهان. ترجمه دادور، تهران: امیرکبیر.
- کینسون، ویل. (۱۳۶۷). سیر تاریخ نقاشی ایرانی. ترجمه محمد ایران‌منش، تهران: امیرکبیر.
- کوپر، جی. سی. (۱۳۷۴). فرهنگ مصور نمادهای سنتی. ملیحه کرباسیان، تهران: فرشاد.
- کفشچیان مقدم، اصغر. (۱۳۹۰). بررسی عناصر نمادین در نگارگری ایران. تهران: نشر امیرکبیر.
- معماریان، غلامحسین. (۱۳۹۶). سبک‌شناسی معماری ایرانی. چاپ نوزدهم. تهران: ناشر مؤلف.
- ماجت، ج، و؛ ماتو سووا، اسکومالووا. (۱۳۸۳). آیه. ترجمه مهرانگیز پولادیان و اصغر کهن دل، تهران: موسسه هنر فر، لطف‌الله. (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان. چاپ دوم، تهران: بی‌نا.
- یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۵۷). انسان و سمبل‌هایش. ترجمه ابوطالب سارمی، تهران: نشر امیرکبیر.